

SZÓLNAK A HARSONÁK

Zoltán Gábor: *Levegőt venni*

„Nem merek hátrafordulni. [...] Körbevesz a fenyegetés, és ahogy hátranézni nem tudok, úgy annak a közeledő rettenetnek a tulajdonságait se próbálom megismerni és rendszerezni” (*Az első író*, 13.). A *Levegőt venni* első novellájában a tanterem előtt sorban álló, oroszstanárra várakozó diákok egyike fogalmazza meg így szorongásait. A kötetegész szempontjából ezek a mondatok azért kiemelendők, mert a novellagyűjtemény éppen olyasmire vállalkozik, amire a gyermekelbeszélő képtelen: hátrafordulni, megismerni és rendszerezni. Ám e hátrafordulás (ahogy az idézetben is) természetesen sokféleképp érthető.

Zoltán Gábor új kötete egyrészt visszatekintés az életműre és (ha nem is szándékosan, de ezen keresztül) a hazai prózanyelv az ezredfordulótól napjainkig tartó alakulására. Másrészt, ahogy különböző formákban az író korábbi alkotásaiban már megszokhattuk, szembenézés az egyéni és kollektív múlttal, annak bűneivel, nyomaival és következményeivel. A kötet célja meglátásom szerint e kettős visszatekintés, mely egyben legnagyobb erénye is, hiszen ez által hordoz egyszerre irodalmi és társadalmi tétet. A következőkben tehát magam is e kettős visszatekintésre fókusz koncentrálni és eszerint rendszerezni.

(a szerzői múlt) Zoltán pályáíve nem szokványos. A kilencvenes években viszonylag késői pályakezdőként, ígéretes novellistaként debütált, amit a kétezres években (egymás között hét év kihagyással) két regény követett, melyek a korabeli recepció alapján inkább némi csalódást, mintsem fokozódó lelkesedést váltottak ki. A valódi irodalmi elismerést és széles körű ismertséget újabb nyolcévnyi szünet után, a 2016-ban megjelent *Orgia* című regényével érte el, amely aztán a rákövetkező két kötettel kiegészülve (*Szomszéd* [2018], *Szép versek 1944* [2020]) nagyszabású és sokat méltatott korfeltáró vállalkozássá bővült. Ilyen előzmények után önmagában is izgalmas, hogy a szerző (huszonhárom év után) ismét novelláskötettel jelentkezik, még akkor is, ha a kiadványban olvasható szövegek (egyet leszámítva) nem újjak.

A visszakanyarodás és az önreflexió szándékát már a *Levegőt venni* cím is jelzi. Egyrészt a *venni* főnévi igenév (új)bóli használata világosan utal az életmű korai szakaszára. Gondoljunk csak a szerző 1997-es első kötetének, a *Vásárlók könyvének* novelláira: *Követ venni*, *Földet venni*, *Elégtételt venni*, *Fejét venni* stb., vagy első regényére: *Szőlőt venni* (2001). Másrészt, mivel a gyűjtemény az 1944–45-ös nyilasterror borzalmaival feldolgozó *Orgia*-trológiát követi, aligha kerülhetjük el a diktatúrával, a hatalmi elnyomással kapcsolatos asszociáció-

Kalligram Kiadó
Budapest, 2022
212 oldal, 3990 Ft

kat. A korszak kapcsán eszünkbe juthat József Attila 1935-ben, a rohamosan fasizálódó politikai közegben íródott *Levegőt!* című verse, vagy (a Zoltán-életműnél maradva) gondolhatunk az *Orgia* emlékezetes ajánlására: *A Dunának*, és mindarra, aminek a folyó a metonímiájává vált a korszakban és a regényben. A cím tehát párbeszédbe lép az életmű különböző szakaszaival, ugyanakkor elbizonytalanítja és feloldja az ezeket elválasztó (vélts vagy valós) határvonalakat, és ezt a törekvést a kötet szerkezete is támogatja.

Ahogy a cím alatt szereplő évszámozás (2019–1999) sejteti, a két évtized szövegei fordított időrendben követik egymást a kötetben. E megoldásnak köszönhetően a gyűjtemény jól átláthatóvá teszi Zoltán Gábor prózapoétikájának alakulását, beszédmódjainak változásait és persze változatlanosságait. Természetesen nem éles fordulatokra, sokkal inkább hangsúlyeltolódásokra, árnyalatnyi különbségekre, tendenciákra kell gondolnunk. Noha a szerző korai kötetei (történetközpontúságukkal és gyakori szociografikus irányultságukkal) nem illeszkednek problémamentesen az ezredforduló időszakának posztmodern prózájába, ezek az eltolódások mégis remekül leképezik az elmúlt huszonegynéhány év magyar irodalmának némely látványos változását. A *Levegőt venni* korábbi (tehát a kötet végén található) írásaira jellemzők a különös (olykor meghökkentő, nehezen beazonosítható vagy épp önreflexív) elbeszélői pozíciók, a többnézőpontúság, és sokkal meghatározóbb a már-már fekete humorba hajló irónia (például: *Levegőt venni*, *Húsparázs*, *Vérfolyam*, *Júni 24.*). A későbbi (vagyis a gyűjtemény első felében olvasható) szövegekben mindez kevésbé figyelhető meg. Azok egyrészt jóval tisztább, szikárabb nyelven szólnak meg, kevésbé játékosak, másrészt előtérbe kerülnek bennük a személyes történetek, a magánéletinek tűnő kérdések, melyek gyakran összefonódnak a történeti kontextussal, legyen szó a nyilasterrorról, a szocializmus első évtizedeiről, a rendszerváltást követő évekről vagy a 2006-os és 2010-es választások időszakának politikai-társadalmi átrendeződéséről (például: *Az első író*, *Három kő*, *Egy üveg bor*, *Sacher*). Az eltolódások mellett ugyanakkor észrevehetünk számos állandónak tűnő sajátosságot az író életművében. Ilyen például bizonyos stílusjegyek mellett (amelyekre később még visszatérek) a történetyszerkesztés fontossága, a múlt és a bűn természete iránti érdeklődés vagy a társadalmi szolidaritás. A kötet inverz szerkesztésmódja tehát óhatatlanul egyfajta oda-vissza irányú olvasásmódra sarkall, ami nemcsak a Zoltán-életmű változásaira, de a kezdetektől meghatározó, változatlan jegyeire is ráirányítja a figyelmet.

A korábbi munkásság oly módon is hangsúlyossá válik a gyűjteményben, hogy a novellák gyakran látni engedik a már kötetben megjelent egyéb művek alakulását, gondolat- vagy szövegelözményét. E funkciót már csak azért is joggal érezhetjük tudatosnak, mert az életmű egyik fontos darabja, a *Szomszéd – Orgia előtt és után* is jórészt az *Orgia* műhelynaplójaként működik. Az írótl tehát nem idegen az alkotófolyamatra, a szövegek alakulására vonatkozó efféle reflexió. Ennek legegységesebb példája a kötetben a *Három kő* című novella második történetrésze, amely bizonyos elemekkel kibővítve, másokat elhagyva az *Orgiában* is megtalálható. A regényben Csöpinék, a novellában Luciának nevezett, különösen kegyetlen, lovaglóruhát viselő nyilas nő anyát és lányát buktatja le egy kihallgatás során: „Lucia egy tizenkét év körüli kislányra lett figyelmes. Az anyjával állt a Városház utcai pártház pincéjének folyosóján. Egy német katonaruhás férfi vallatta. A kislány azt mondta, iskolás. Lucia odalépett, és megkérdezte, hogy hova jár. Azt felelte, hogy az Erzsébet leánygimnáziumba. Hogy hívják a *tisztelendő matert*, kérdezte Lucia, mert ő ismeri. A kislány nem tudott semmit szólni. Kigördült a szeméből egy könnycsepp, és akkor az anya is sírni kezdett. Lucia elnevette magát, és levetkőztette őket. Felváltva verte, pofozta a lányt és az anyját” (*Három kő*, 41–42.). A számtalan kegyetlenséget felvonultató *Orgiában* e rövid jelenet azért nyer sajátos súlyt, mert az anyát és lányát már a szabadulás kapujában leplezi le a nő keresztkérdése: „Zsidógyanúsak, de elég jó papírjaik vannak. És nyugodtan felelgetnek a kérdésekre. A férfi, aki foglalkozik velük, hajlik

rá, hogy elengedje őket. Akkor lép oda a Csöpi becenévre hallgató lovaglónadrágos lány. [...] Csöpi felszólítja őket, hogy vetkőzzenek. Az anya a férfirra néz, aki már majdnem elengedte őket. Az vállat von. Itt már nincs mit tenni” (*Orgia*, Kalligram, 2016, 291.). Másrészt a novella többet árul el a karakter múltjáról és jövőjéről, valamint más kontextusba helyezi a történeteket, hiszen a szöveg a nyilasok által 1944–45 telén elrabolt, a háború után sokaknak jólétet biztosító és azóta is áruforgalomban lévő ékszerekre fókuszál mint a ma is velünk élő bűnök nyomaira. A két szöveghelyre tehát úgy is tekinthetünk, mint amelyek párbeszédbe lépnek és kiegészítik egymást.

Az ehhez hasonló összefonódásokra a kötet legkésőbb (2019-ben) megjelent novellájából, az *Az első íróból* is hozhatunk példát. A helyenként esszészerű, egyébként is sok tekintetben önreflexív szövegben olvashatjuk a következő gondolatokat: „Egy adott kor műveit vizsgálva nem az számít, mekkora tehetség kellett a létrejöttükhöz, hanem hogy létrejöttek. És meglehet, fontosabb, hogy mi mindennek ellenében jöttek létre, mint hogy mi által” (27.). E sorok egyértelműen a *Szép versek 1944* koncepciójára és gondolatiságára rimelnek, amely kötetként 2020-ban látott napvilágot, de már egy évvel korábban jelentek meg belőle részletek. A fentiekhez hasonló utalások és összecsengések nemcsak a korábbi művek fellapozására biztatnak, de gyakran a különböző szöveghelyek jelentésárnyalatait is bővítik.

A kötet mindezek alapján (legalábbis ami az írásmódot és a szövegek súlyát illeti) sokkal inkább törekszik a termékeny egyenetlenségre, mintsem az erőltetett (és ekkora időintervallumból merítő gyűjtemény esetében valószínűleg amúgy is elérhetetlen) egyiségre. Ez ugyanakkor azt is eredményezi, hogy a válogatásban helyet kapott néhány kevéssé sikerült novella is, ám hangsúlyozom: nem ezek vannak többségben. Azonban ami a szövegek politikai, társadalmi, etikai alapvetéseit illeti, a gyűjtemény épp az életmű egységét mutatja meg. De ez a kérdéskör már a kötet másik tétéjéhez tartozik.

(a történeti múlt) Zoltán Gábor életművében különösen az *Orgiától* kezdődően vált nyilvánvalóvá a múlt terheivel és általában a hatalom, a bűn és az áldozatiság természetével kapcsolatos kérdések jelentősége, noha már a szerző debütáló kötetében szerepeltek olyan alkotások, amelyek egyértelműen ebbe az irányba mutattak. Sőt, olyanok is, amelyek ezt (legalább részben) a vészorszak és a kommunista rezsim emlékezetén keresztül tették (például: *Követ venni, Földet venni*). Jelen elbeszélésgyűjteményben a legkorábbi szövegektől nyomon követhető ez az érdeklődés.

A múlt elbeszélésének lehetőségei és stratégiái a Zoltántól már ismert módokon és közegekben valósulnak meg. Az elkövető és a kollaboráns nézőpontjából, tárgyilagos hangnemben leírt nyers brutalitással szólalnak meg és idézik fel a zsidóüldözés szörnyűségeit olyan korai szövegek, mint például az *Istenadta* vagy a *Vérfolyam* (előbbi eredetileg 1999-ben, utóbbi 2000-ben jelent meg). A bűnösök jellemzően kisszerű, hétköznapi alakok, akik féltékenység, elfojtott indulatok, társadalmi beidegződések hatására és persze a kor által nyújtott lehetőségeknél fogva a diktatúra haszonélvezőivé, feljelentőkké és gyilkosokká válnak. Az *Istenadta* elbeszélője a némileg sztereotipikus, mindig megalkuvó házmester figura, aki bár jó kapcsolatot ápol a házukban élő zsidó családdal, mégis feljeli őket, míg a *Vérfolyam*ban egy elhurcolt család lakásába beköltöző férfi rémtetteiről olvashatunk. Ám ami a múlt elbeszélhetőségével kapcsolatban izgalmassá teszi a szövegeket, az nem kizárólag és nem elsősorban a mehökkentő elbeszélői pozíciók sokasága, hanem az emlékezet tárgyi hordozói. Zoltán prózájában ugyanis hol szimbolikusan, hol egészen konkrétan a múlt nyomait őrzik a terek, a ruhák, a különböző használati tárgyak, sőt a szavak és az emberi viszonyok.

A terek emlékezetének kitüntetett jelentőségére Zoltán Gábor műveiben nemrégiben hívta fel a figyelmet Vilmos Eszter tanulmánya, amely tüzetesen rámutat a szerző tipikus

helyszíneinek (bérházak, Duna, Városmajor stb.) emlékmegőrző, közvetítő és történelem-lokalizáló szerepére.¹ A terek hasonló funkciója jelen novelláskötetben is számtalanszor megfigyelhető: különös jelentéstöbbletet nyernek a kertek (*Át kell, Hamisciprus*), városi társasházak (*Az áruszállító, Sacher, Húsparázs, Vértolyam, Istenadta*) és séták/utazások (*Túl jó út, Földszag, Próbák könyve*) vagy máskor egy uszoda (*Levegőt venni*), könyvesbolt (*Próbák könyve*) vagy épp iskola (*Az első író*). Ha nem is minden esetben a kollektív múltrol beszélnek e terek, de bizonyosan titkok, szorongató emlékek és gyakran bűnök hordozói. Erről legérzékletesebben talán a korábban is idézett első, esszéisztikus novella értekezik: „Valahogy kialakul benne a rossznak egy polcrendszere vagy katalógusa, és aztán a későbbi rosszak ebben a meglévő katalógusban helyeződnek el. De lehet, hogy nem polc, nem is katalógusszekrény, hanem épület. Iskola. Termek, folyosók és vécék. Ebédlők és aulák. Tornatermek és öltözők. Zsong bennük a rossz, pincétől a padlásig. [...] rossz emlékek szellemhajléka” (*Az első író*, 9.).

Ahogy az épületek, úgy bizonyos tárgyak is a „rossz emlékek szellemhajlékaivá” válnak a szövegekben. Ilyenek például a korábban már említett *Három kő* című elbeszélés ékszerai: „Aranyat, ezüstöt ritkán vetnek a szemébe. Amely tárgyat Juhászné Luciától megvásárolt, nagyrészt itt vannak most is Budán. [...] Sztérítették az ékszereket a Hegyvidéken. [...] Leszámazottai karján, nyakában, fülében csillognak most azok a fémek és ásványok. Meg idős hölgyeken, akik akkor voltak fiatal lányok. Fény utcai piac. Széll Kálmán tér. Böszörményi út. Királyhágó tér. Árkay Aladár sétány” (42–43.). Még szerteágazóbb funkciót töltenek be a képkeretek a *Túl jó út* című elbeszélésben, amelyben az egyik szereplő maga is a képkeretkészítőnél tett látogatás során ébred rá e tárgyak különös jelentésárnyalataira. A keretek a novellában egyszerre jellemábrázoló szerepűek, a történelem alakulásának jelölői, valamint metanarratív elemek: „csak most szembesült a létező és elgondolható keretek sokféleségével. Soha korábban nem kellett számot adnia arról, miféle keretekbe szuszakolja képeit az emberiség. A lakásban, amelyben felnőtt, lényegében kétféle volt: cirádás aranyozottak a második világháború előttről és sima szürkék a háború utáni időkből. [...] Ő viszont rajzszőggel tűzte föl a valamiért fontossá vált képeket szobájában a faburkolatra” (71.). Zoltán novellái rámutatnak, hogy akár az „emberiség képei” a novellában, úgy a múlt eseményei is különböző keretekbe, elbeszélésekbe illeszthetők, melyek mind sajátos jelentéstöbblet és -torzítás hordozói lesznek.

Ám fontosnak tartom kiemelni, hogy bár Zoltán Gábor novelláiban kitüntetett szerepe van a múltfeltárásnak, a *Levegőt venni* alapján érdeklődésének homlokterében legalább annyira a mindenkori hatalom, illetve (számos lehetséges aspektusával) az elnyomás természete áll. Erre a legkézenfekvőbb példa (a vészorszakba helyezett történetektől szándékosan eltekintve) a *Júni 24.*, illetve a kötet címadó novellája lehet. Mindkét elbeszélés a vállalati rendszer és elnyomás közegében játszódik. A *Levegőt venni* elbeszélője középkorú cégvezető, aki élete minden területéről (az öregedéstől a családon át a legalapvetőbb emberi kapcsolatokig) a kapitalista vállalati logikából származó rideg kalkulációkban gondolkodik. Miután uszodába kezd járni, felületes ismeretséget köt egy idegennel, ami mindaddig meglepéddel tölti el, amíg ki nem derül, hogy az illető a cégénél dolgozik, jóval alatta a vállalati ranglétrán. Az uszoda tehát olyan közeggé válik, ahol az elbeszélő által természetesnek gondolt hierarchia felborul, a beosztott egyenlővé válik a cégvezetővel, amit az képtelen elviselni. A főszereplő később megkönnyebbül, amikor tudomást szerez uszodai ismerőse halálos betegségéről, ám amikor a férfit végül mégis gyógyultnak nyilvánítják, a medencében történő következő találkozásnál elkerülhetetlen a tragikus (de az elbeszélő számára magától értetődő) végkifejlet. A novella megrázó erővel ábrázolja a lelkileg kiüresedett és az etikai normákat legfeljebb (konkrét és metaforikus

¹ Vilmos Eszter: A tér emlékezete Zoltán Gábor életművében, *Jelenkor*, 2022/5, 571–578.

értelemben egyaránt) csak a felszínen ismerő hatalom belső természetét. A narráció izgalmas sajátossága, hogy a főszereplő végig többes számban szólal meg, ezzel is érzékeltetve, hogy saját, számításokon és ranglétrákon alapuló gondolatrendszerét egyetemes érvényűnek tekinti. A *Júni 24.* című novellát pedig bizonyos értelemben a *Levegőt venni* párdarabjának is tekinthetjük, amelyben a többes számban megszólaló pszichopata-gyanús narrátorral szemben több elbeszélő is szerepel, akik mindnyájan a felettük álló rendszer alávetettjei. Elbeszéléseik egy rejtélyes szeánszba torkolló vállalati tréning eseményeit járják körül, miközben a novella a hatalomhoz fűződő lehetséges viszonyokat ábrázolja az egyes megszólalók perspektíváján keresztül. E két szöveg amellett, hogy napjainkba helyezi az elnyomással kapcsolatos feltárómunkát, a kötet legemlékezetesebb novellái közé tartozik.

A mindenkori hatalmi önkény és a letűnt rendszerek velünk élő nyomainak kérdésköre a legtöbb esetben összefonódik. A legegyszerűbben alighanem *Az első íróban*. Az iskola ugyanis nemcsak „rossz emlékek szellemhajléka” a szövegben, hanem a társadalmi rend, a hierarchia elsajátításának helyszíne is: „Oszlopba rendeződve kell állni. Mint a tornasorban, élől a magasabbak. Miért? Nem mindegy? Nem, mert kevésel később, a katonaságnál is úgy kell majd. [...] Egy oszlop részeként nem igazán lehet gondolkodni. Erőm és figyelmem nagyrészt arra megy el, hogy tartsam rögzített helyzetem” (11–14.). A szöveg továbbá a személyes élmények és a kollektív sors szükségszerű összefonódásáról is tudósít. Vagyis (ahogy a novellával kapcsolatos korábbi példáim is mutatják) Zoltán *Az első íróban* számos olyan témát körüljár és megelölegez, melyek a *Levegőt venni* kötet kulcskérdései. Talán tévedek, de könnyen elképzelhető, hogy e novella írásakor (még ha kezdetlegesen is, de) már körvonalazódtak a novellagyűjtemény tervei. Az mindenestre bizonyos, hogy a tanterem előtt sorban álló, az orosz tanárra várakozó diák a kötet (és a Zoltán-életmű) sok karaktere nevében fogalmazza meg: „Nem lenne csoda, ha levegőt se vennénk már” (16.).

(vissza- és körütekintés) Azzal együtt, hogy természetesen nem hibátlan kötetről van szó, hiszen szerepel benne néhány felejthető novella és didaktikusra sikerült mondat, a *Levegőt venni* a tavalyi év egyik fontos kiadványa. Mind Zoltán Gábor életművét, mind pályája tétjeit átláthatóbbá teszi és árnyalja. Azoknak, akik számára kevésbé ismerősek a szerző korábbi kötetei, kiváló bevezetés, azoknak pedig, akik korábban is olvasták Zoltán műveit, az elmélyítés és átgondolás lehetőségét nyújtja.

Mindeddig nem tértem ki a kötet egyetlen korábban nem publikált elbeszélésére, a leginkább mottóként értelmezhető (másként tördelt és a többi novellától elválasztott) *Lamed Wufnik* című rövid bevezetőre. A zsidó hagyományból ismert alakot (harminchat igaz ember, akik miatt Isten fenntartja a világot) és a *Jelenések könyvét* vegyítő szövegben két angyal és az igaz emberek egyike szerepel. Az ember, akiért a két angyal eljött, próbálna kegyelmet kieszközölni a szomszédainak (vagy ha tetszik, az emberiségnek), ám azok nem kérnek ebből. Végül mindössze a macskáját szeretné magával vinni, csakhogy „az utóbbi időben a macska is kezdett elhidegülni tőle. Minthogy mindenki mással foglalkozott, csak vele nem” (8.). Az elbeszélés ezután a következőképp zárul: „– Még egy perc. Hátha meggondolja magát, és velem jön. – Várunk – mondja az egyik angyal. Körös-körül szólnak a harsonák” (8.). A szöveg végpontja az apokalipszis előtti kimerévített pillanat. A várakozás, ahol és amikor van még idő számot vetni a személyes múlttal, a történelem szörnyűségeivel és a ma is velünk élő bűnökkel. Valami efféle kísérel meg a *Levegőt venni* kötet is.